VYAVÁHÁRA TATWA,

A TREATISE

ON

Judicial Proceedings,

BY

RAGHUNANDANA BHATTÁCHARYA.

EDITED BY

LAKSHMI NÁRÁYAN SERMÁ,

Librarian, S   t College.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE

OF

Public Instruction.

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS

1828.

श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं

(व्यवहारतत्त्वं)

श्रीयुतकमिटिसाहेवानुज्ञया

इंगलण्डीयाष्टाविंशत्यधिकाष्टादशशतसम्वत्सरे

कलिकातामहानगरे संस्कृतपाठशालामुद्रायन्त्रे

सूचीसहितं मुद्रितं

श्रीलक्ष्मीनारायणशर्म्मणा

शोधितञ्च

॥ अथ व्यवहारतत्त्वस्य सूचीपत्रं ॥

॥ व्यवहारतत्त्वस्य सूचीपत्रं ॥

॥ इति व्यवहारतत्त्वस्य सूची समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णायनमः ॥

प्रणम्य सच्चिदानन्दं वागीशं विदुषां मुदे।
व्यवहारदर्शनतत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

॥ अथ व्यवहारदर्शनं ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः । स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गे णाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहार पदं हि तत् ॥

स्मृतिसदाचारवहिर्भूतेन वर्त्मना परैर्धनतः शरीरतोवा पीडितश्चेद्राजनि निवेदयेत् तद्व्यव हारदर्शनस्थानं चेदित्यत्र यदिति मैथिलाः । आवेदयति चेदित्यनेन स्वयं विवादोत्थापनं राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः राज्ञीति व्यवहारप्रदर्शकपरं ॥

तथाच वृहस्पतिः। राजा कार्य्याणि संपश्येत् प्राड्विवाकोऽथवा द्विजः। प्राड्विवाकलक्षणमाह सएव। विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च। प्रियपूर्व्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः॥

कात्यायनः। व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राडिति स्थितिः। विवेचयति यत्तस्मिन् प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः॥

अर्थिनं प्रति भाषा ते कीदृशी प्रत्यर्थिनं प्रति च तवापि कीदृशमुत्तरं इति पृच्छतीति प्राट् श्रुत्वा च युक्तायुक्तत्वेन जयं पराजयं वा विविनक्ति इति विवाकः प्राट्च सविवाकश्चेति प्राड्विवाकः॥

कात्यायनः। सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मण पुरोहितः। स्वयं स राजा चिनुयात्तेषां जयपराजयौ। यदा कार्य्यवशाद्राजा न पश्येत् कार्य्यनिर्णयं। तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं वेदपारगं। यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्य न्वा धर्म्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्॥ सविनीत वेशः॥

मनुः । जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः । धर्म्मप्रवक्ता नृपतेर्नतु शूद्रः कदाचन। नाध्यापयति नाधीते सब्राह्मणब्रुवः स्मृतः॥

व्यासः । द्विजान्विहाय यः पश्येत् कार्य्याणि वृषलैः सह। तस्य प्रक्षुभ्यते राज्यं बलं कोपश्च नश्यति ॥ यः शूद्रोवैदिकं धर्म्मं स्मार्त्तं वा भाषते यदि। तस्य दण्डं द्वे सहस्रे हस्तौ चैवभेदयेत्॥ दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्योन शूद्रोविजितेन्द्रियः। दुष्टां गां कः परित्यज्यार्चयेत् शीलवतीं खरीं॥

व्यवहारमाह कात्यायनः। विनानार्थेऽवसन्देहे हरणं हारउच्यते। नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्थितिः॥ नानाविवादविषयः संशयोह्रियते ऽनेन इति व्यवहारः। भाषोत्तरक्रियानिर्णयकत्वं व्यवहारत्वं॥

तथाच बृहस्पतिः । अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलार्द्दितान् । निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया। इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सद्गतिञ्च सः । तस्मात्संशयमूढानां कर्त्तव्यस्य विनिर्णयः॥

अतएव नारदः । अनियुक्तोनियुक्तोवा शास्त्रज्ञोवक्तुमर्हति । दैवीं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥ दैवीं देवानुमतां । धर्मशास्त्र योस्तु विरोधे लोकव्यवहारएवादरणीय इत्याह सएव । धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तोविधिः स्मृतः । व्यवहारोहि बलवान् धर्मस्तेनावहीयते । अवहीयते अवगम्यते हिगताविव्यस्माद्धातोः ॥

अतएववृहस्पतिः । केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्योविनिर्णयः।युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते । युक्तिर्न्यायः स च लोकव्यवहारइति व्यवहारमातृका ॥

अतएव कात्यायनः । कुलशीलवयोवृत्त वित्तवद्भिरधिष्ठितं । वणिग्भिः स्यात् कतिपयैः कुलवृद्धैरधिष्ठितं । सदइतिशेषः ॥

कात्यायनः । सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थस हितं वचः । शृणोति यदिनो राजा स्यात्तु सभ्य स्तदानृणः । सभ्यः सभायां साधुः ॥

तथाविधानाह याज्ञवल्क्यः । श्रुताध्ययन संपन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः । राज्ञा सभासदः

कार्य्याः शत्रौ मित्रे च ये समाः। श्रुताध्ययन सम्पन्नाः धर्म्मशास्त्रज्ञाः कुलीनाः सङ्करादिदोष शून्यमातापितृपरम्पराकाः । एवंभूताः सभा सदः। सभायां यथा सीदन्ति उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैराज्ञा कर्त्तव्याः॥

तथाविधावस्थानेन भूमेः सभात्वमाह मनुः। यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रावेदविदस्त्रयः। राज्ञः प्रतिकृतोविद्वान् ब्रह्मणस्तां सभां विदुः । विद्वत्त्वं हतावपि सभापर्य्यायपरिषच्छब्दमाह स एव । त्रैविद्योहैतुकस्तर्की निरुक्तोधर्म्मपाठकः। त्रयश्चा श्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावराः । त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः हैतुकः सद्युक्तिव्यवहारी॥

अतएवामरसिंहः सभा सदसि सभ्ये च अत्र भा दीप्तिः प्रकाशोज्ञानमिति यावत् तया सह साचात् परम्परया वा वर्त्तते इति सभा॥

कात्यायनः। दिवसस्याष्टमं भागं मुक्ता भागत्रयं तु यत्। सकालोव्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः। अष्टममाद्यार्द्धप्रहरं भागत्रयं प्रहरद्वयपर्य्यन्तं॥

मनुः । धर्म्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गःसमा

स्थितः । प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत् ॥

मनुनारदबौधायनहारीताः । पादोऽधर्म्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । पादः सभासदः सर्व्वान् पादोराजानमृच्छति । राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः । एनोगच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ कर्त्तारं वादिनं राजपदं विवेचकपरं अनेनाः निष्पापः ॥

अर्थित्वमाहतुर्व्यासनारदौ । यस्य चाभ्यधिका पीडा कार्य्यं वाप्यधिकं भवेत् । तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्व्वं निवेदयेत् । अत्रैव पूर्व्वपक्षो भवेत्तस्य इतिकात्यायनीये तृतीयपादः ॥

न यः पूर्व्वं निवेदयेदिति तस्योत्तरः पक्षइति शेषः स यः पूर्व्वमिति पाठे यः प्रथमं निवेदयति स पूर्व्ववादीत्यर्थः ॥

बृहस्पतिः । अहं पूर्व्विकया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा । वादोवर्णानुपूर्व्वेण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य वा । यत्र द्वावेव वदतः प्रभो मद्वाक्यं शृणुइति तत्र ब्राह्मणादिक्रमेणाधिकपीडादर्शनेन वा वादो ग्राह्यः ॥

स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः। अर्थिना सन्नियुक्तोवा प्रत्यर्थिप्रहितोऽथवा। योय स्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ। तयोर्वादिप्रति वादिनोः॥

बृहस्पतिरपि। ऋत्विग्वादे नियुक्तश्च समौ सम्परिकीर्त्तितौ। यश्चे स्वाम्यानुयात्पुण्यं हानिं वादे ऽथवा जयं। कात्यायनः। मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्षणे। अभक्ष्यभक्षणेचैव कन्याहरण दूषणे॥ पारुष्ये कूट करणेऽनुपद्रोहे तथैव च। प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेत् स्वयं॥

कुलस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह व्यासः। कुलस्त्रीबालकोन्मत्तजडार्त्तानाञ्च बान्धवाः। पूर्व्व पक्षोत्तरे ब्रूयुर्नियुक्तोभृतकस्तथा॥

भ्रात्रादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह नारदः। योन भ्राता पिता वापि न पुत्रोन नियो जितः। परार्थवादी दंड्यः स्याद्व्यवहारेषु विब्रुवन्। विब्रुवन् विरुद्धं ब्रुवन्॥

नारदः। निर्वेष्टुकामोरोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः। अभियुक्तस्तथान्येन राजकर्म्मोद्यतस्तथा।

गवां प्रचारे गोपालाः शस्यबन्धे कृषीवलाः। शिल्पिनश्चापि तत्काले आयुधीयाश्च विग्रहे। अप्राप्तव्यवहारश्च दूतोदानोन्मुखोव्रती। विषमस्थाश्च नासेध्या नचैतानाह्वयेन्नृपः। निर्व्वेष्टुकामो विवाहप्रवृत्तः अन्येन वादान्तरेण अप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षावर वयस्कः। तत्काले विवाहादिसमाप्तिपर्य्यन्तकाले। एते विषमस्थाश्च उपप्लवदेशस्थाश्च उत्तमर्णादिना नासेध्यानावघावनीयाः। एतान् प्रागुक्तान् वादिना निवेदितानिति शेषः॥

याज्ञवल्क्यः। अभियोगमनिस्तीर्य्य नैनं प्रत्यभियोजयत्। अभियुक्तः सन् उत्तरमदत्त्वा भाषावादिनमेतं स्वाभियोगानुपमर्दकेन विवादान्तरेण न योजयेत् युगपदनेकव्यवहारासम्भवात्॥

नारदोऽपि पूर्व्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः। वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी सवै नरः। हीनवादीत्यनेन दण्डनीयोक्ता नतु प्रकृतार्थाद्धीनता अन्यथा फलापत्तेः। पारुष्ये प्रतिप्रसवमाह सएव कुर्य्यात् प्रत्यभियोगञ्च कलहे साहसेषु च। याज्ञ

पारुष्ये शस्त्रादिप्रहारेषु च यथा पूर्व्वमहमप्यन्येना-क्रुष्टः शस्त्रेण हतइत्यपराधाभावाय प्रत्यभियोगं कुर्य्यात् ॥

तथाच बृहस्पतिः । आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् । हत्वाततायिनञ्चैव नापराधी भवेन्नरः। एतेन वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ययोः प्रकृताभियोगे खण्डकाभियोगेऽपि न दोषः यत्तु पूर्व्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक्। पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्व्वे तु विनयोगुरुरिति नारदवचनं तत्पूर्व्वापेक्षया परस्याधिकवाक्पारुष्योत्पादकस्यापि स्वल्पदण्डविधायकं । युगपत्त्वं प्रवर्त्तनेऽधिकदण्डाभावमाह स एव॥

पारुष्ये साहसे चैव युगपत्त्वंप्रवृत्तयोः। विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः। विनयोदण्डः। एवञ्च दण्डोऽयमनपराधे मयि कृतः पीडितत्वादिति भाषायां प्रत्यभियोगः कार्य्यएव। प्रत्यवस्कन्दनोत्तरत्वेन युगपदनेकव्यवहारापत्तिदोषस्याभावात् ॥

सभापतेः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः । अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः। स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनं। प्रतिभवति तत्कार्य्ये तदङ्गवतीति प्रतिभूर्लग्नकः । वादयोग्यः विवाद फलस्य साधितधनादिदानस्य दण्डदानस्य च क्षमः। वादिनोर्भाषावादिनः उत्तरवादिनश्च ॥

तथाच याज्ञवल्क्यः। उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्य्यनिर्णये। प्रतिभुवस्त्वभावे च राज्ञा सं ज्ञपनं तयोः। राज्ञा संज्ञपनं दण्डतुल्याधिकरणं निर्णयस्य कार्य्ये धनादिदाने राजदन्तादित्वा त्कार्य्यशब्दस्य पूर्व्वनिपातः भृत्यः तद्रक्षकोराज नियुक्तः। प्रत्यर्थी यदि कञ्चित्कालं प्रार्थयते स लभते अर्थी तु कालं प्रार्थयन् अर्थित्वमेव व्याहन्यादिति तेन कालोन प्रार्थनीयः॥

तदाह प्रत्यर्थी लभतेकालं त्र्यहं सप्ताहमेव च। अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव हीयते। याचितं प्रत्यर्थीकालं न लभते ॥

याज्ञवल्क्यः । साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापा त्यये स्त्रियां । विवादयेत् सद्यएव कालोऽन्यत्रे

च्छया सृतः । साहसं मनुष्यमारणं गौरव दोषा अभिशापो महापातकादिना अत्यये द्रव्यनाशे स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्रविवादविषयप्राप्तायां दास्यां स्वल्पविवादे वा एषु सद्यएव उत्तरं दापये दिति शूलपाणिः ॥

विशेषयति कात्यायनः । यस्मात्कार्य्यसमारम्भ श्चिरात्तेन विनिश्चितः । तस्मान्न लभते कालमभि युक्तस्तु कालभाक्॥

अपवादमाह वृद्धवशिष्ठः । अभियोक्ताऽप्र गल्भत्वाद्वक्तुं नोत्सहते यदि । तदा कालः प्रदा तव्यः कार्य्यशक्त्यनुरूपतः ॥

अत्रापि विशेषयति व्यासः । राजदैवकृतोदोष स्तस्मिन् काले यदा भवेत् । अवध्ययोगमात्रेण न भवेत् स पराजितः । स्वकृतसमयबन्धोऽभियुक्तः । राजदैवकृतं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत् । जैह्म्ये न वर्त्तमानस्तु दण्डोदाप्यस्तु तद्धनं । अवध्यति क्रमहेतोराजदैविकदोषस्य प्रमितौ न तदति क्रामकोऽपराध्यति जैह्म्याच्च तदतिक्रमेण दण्डो भङ्गी च भवतोत्यर्थः। छद्मकाठिन्यादियुक्तो जिह्मः॥

' तथाच हारीतः। छद्ममायाव्याजयुक्ता निकृतिः कौटिल्यकाठिन्यशाठ्यवैरस्यासद्भावयुक्तं जैह्म मिति। युक्तं योगः॥

॥ अथ व्यवहारपादनिर्णयः॥

तत्र बृहस्पतिः। पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः। क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः। मिथ्योक्तौ च चतुष्पात् स्यात्प्रत्यवस्कन्दने तथा। प्राङ्न्याये च स विज्ञेयो द्विपात् संप्रतिपत्तिषु। यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथा प्युत्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रिया साध्या न भवति इति द्विपादतोक्ता॥

॥ अथ भाषापादः॥

तत्र भाषास्वरूपमाहतुः कात्यायनबृहस्पती। प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितं। निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः। स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः। विरोधिकारणै र्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः। यदा त्वेवं विधः पक्षः

कल्पितः पूर्व्ववादिना । तद्यात्तत्पक्षसम्बद्धं प्रति
वादी तदोत्तरं । प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् ।
तस्याद्दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्त्यक्तं साध्यं
साधनार्हाभिमतं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञा
दोषेण साध्यदोषः स्यात् ॥

अतएवोक्तं । वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च
पक्षता । असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः ।
वक्तव्ये पक्ष प्रतिज्ञे पूर्व्वोक्ते ॥

नारदेनापि सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदा
हृता । तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ।
उत्तरो विजयी । यद्यप्यन्यत्र साध्यं तद्विशिष्टधर्मा
धर्म्मी पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक् प्रत्याप्यर्णादि
धर्म्मविशेषविशिष्टतया धर्म्मिणोऽधमर्णपदैरेव
साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदाभिधानं उपसंहारे
च एवंविधः पक्ष इति । मिताक्षरायान्तु भाषा
प्रतिज्ञा पक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तं । भाषार्थमुक्का
भाषास्वरूपप्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुलः
पौर्व्वापर्य्यविपर्य्यासादिशून्यः । तत्र द्यूते च व्यव
हारे च प्रवृत्ते यत्र कर्माणि यानि पश्यन्त्युदासीनाः

कर्त्ता तानि न पश्यति इतिवृद्ध संग्रहवचनाद् वादीनेभ्योऽन्यत्ना शोधयेत्॥ .

तच्छोधनमाह वृहस्पतिः। न्यूनाधिकं पूर्व्व पक्षं तावद्वादी विशोधयेत्। न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ॥

तल्लिखनप्रकारमाह व्यासः। पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्। न्यूनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात्पत्रे निवेशयेत्। फलकं काष्ठादि पट्टकं॥

कात्यायनः। पूर्व्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽथ लेखयेत्। पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभि लेखयेत्। शोधयेत्पूर्व्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनं। उत्तरेणावरुद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत्। अन्य दुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनां वचः। चौरवच्छा सयेत्तन्तु धार्म्मिकः पृथिवीपतिः। स्वभावोक्तमकृ त्रिमं। एतच्च स्वरविशेषादिना सुज्ञेयं॥

अतएव याज्ञवल्क्यः। छलं निरस्य भूतेन व्यव हारान्नयेन्नृपः। भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहा रतः। भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं॥

नारदः। भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं हतं। किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्म्ममभिरक्षता। मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्वसाधु वा। सर्व्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति। पशुस्त्री भूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते। सर्व्वेष्वर्थ विवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति। अतो दाहरणं पशुस्त्रीत्यादि अर्थविवादग्रहणाद्न्यु क्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थादप्यर्थो हीयतइति गम्यते। यथाहमनेन शिरसि पादेन ताडितःइत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडित इतिवदन्न केवलं दण्ड्यः पराजीयते च। ततश्च त्वं मह्यमृणं धारयसि मत्तश्छलेन गृहीत तावद्धनकत्वादिति भाषाशरीरं एतच्च संस्कृत देशभाषान्यतरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा। मूर्खाणामपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अत एवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे। संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैर्यः शिष्यमनुरूपतः। देशभाषाद्यु पायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥

॥ अथोत्तरपादः ॥

तत्र कालमाह कात्यायनः। सद्यःकृतेषु कार्य्येषु सद्यएव विवादयेत् । कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः। वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति प्रत्यर्थी ॥

नारदः । गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि । ऋणादिषु हरेत्कालं कामन्तत्त्व बुभुत्सया॥

बृहस्पतिः। यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्व्व वादिना । दद्यात् तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरं। सम्बद्धमुपयुक्तं। अन्यथा अन्यवादित्वेनभङ्ग प्रसङ्गात्। अन्यवादीक्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः। प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनत्वात् सप्तभिर्द्दिनैः। क्रियाद्वेषी तु मासेन साक्षिभिस्तु तत्क्षणादिति नारदोक्तेः क्रियालेख्यादिका साक्षिभिः साक्षिभिः पराजितः॥

वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं वदतीति प्रतिवादी॥

उत्तीर्य्यते निस्तीर्य्यते प्रकृताभियोगोऽनेनेति उत्तरं॥

याज्ञवल्क्यः। श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्व्वावेदक सन्निधौ। लेख्यमिति वाक्यस्याप्युपलक्षकं। उत्तर स्वरूपं तद्भेदांश्चाह नारदः॥

पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलं। अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः॥ मिथ्या संप्रतिपत्तिर्वा प्रत्यवस्कन्दनन्तथा। प्राङ्न्याया श्चोत्तराः प्रोक्तायत्वारः शास्त्रवेदिभिः॥ अभियुक्तो ऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवं। मिथ्या तत्तु विजा नीयादुत्तरं व्यवहारतः।पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकः आच्छादकं अभियोगप्रतिकूलमितियावत्॥

अतएव पूर्व्वपक्षार्थसम्बद्धं प्रतिपक्षं निवेदये दित्युक्तं नच विप्रतिपत्त्या न्यायोऽर्थमागतस्य धार यसीत्यभियुक्तस्य धारयामीति संप्रतिपत्तेः कथमु त्तरत्वं अभियोगाप्रतिकूलत्वादिति वाच्यं।भाषा वादिनोमूर्खत्वेनापटुकरणतया वा कदाचिद्भाषा भिवादादेवायं दीयते इति भाषाविमर्षपर्य्यन्तं विप्रतिपन्नस्याप्युत्तरवादिनोभाषार्थं सम्यगवगम्य

तन्निषेधार्थं सम्यगुत्तरासंभवात् विद्वत्सभायां चा सत्यवचनमत्यन्ताधर्म्मकारकं। परोक्तिपराजये च दण्ड्यत्वं वादिना च वैरमित्यादि प्रतिसन्दधतः संप्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव। एवं एतेभ्य एवा निस्तारात् साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वेनोप न्यासेन साध्यत्वे निवारणात् सिद्धसाधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थानाच्चोत्तरत्वं संप्रतिपत्तेः सिद्ध मिति सारं प्रकृतोपयोगि अनाकुलं पूर्व्वापरविरोध प्रसक्त्यव्याख्यागम्यमध्याहारादिकं विनैव प्रतीतं अभियोगस्य अभियुज्यते इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्यापंक्षवमित्यर्थः ॥

उत्तराभासमाह कात्यायनः प्रकृतेनत्वसम्बन्धं अत्यल्पमतिभूरि च। पक्षैकदेशं व्याप्येवं तच्च नैवोत्तरं भवेत्। अस्तव्यस्तपदव्यापि निगूढार्थं तथाकुलं। व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं शस्यते बुधैः। अस्तव्यस्तपदव्यापि अनन्वितार्थपद व्याप्तमिति व्यवहारतिलके भवदेवभट्टाः॥

मिथ्योत्तरभेदमाहतुर्व्यासनारदौ। मिथ्ये तच्चाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः। अजात

श्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधं। मिथ्यैतदिति शब्दतोनाभिजानामीत्यादिकमर्थतोऽपह्नवः॥

तथाच कात्यायनः। श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति। अर्थतः शब्दतोवापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरं। त्वं मद्यं धारयसीति प्रतिज्ञायां न गृहीतमिति शब्दतः। कालविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदा नाहं जातइति अर्थतः। देशकाल विशेषगर्भायां तदा तत्र नाहमासं इत्यप्यर्थतः। देशादिमत्यां तच्छून्यायां वा न जानामीत्यर्थत एव योग्यास्मरणेनार्थतस्तदग्रहणप्रतिपादनात् अत्र चरमत्रयं ग्रहणावस्कन्दनमुखेन ग्रहणा भावप्रतिपादकं सापदेशमिथ्योत्तरमात्रं आद्यं मिथ्योत्तरमात्रं॥

वृहस्पतिः। श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपद्यते। सा तु संप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्भिरुदाहृता। अर्थिनाभिहितोयोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा। प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत्। आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि। सोऽभियोजितः पूर्व्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते।

अभियुज्यते इत्यभियोगः प्रतिपद्यतेऽङ्गीकरोति तं साध्यार्थं तथा प्रपद्य सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य कारणं तत्प्रतिकूलरूपं कारणं ब्रूयात्तदा तदुत्तरं प्रत्यवस्कन्दनं वाद्युक्तस्य प्रतिकूलत्वेन प्रत्यवस्कन्दनमित्यर्थः । प्रतिपक्षावस्कन्दनात् प्रत्यवस्कन्दनमिति जीमूतवाहनः । तच्च कारणोत्तरं त्रिविधं बलवत्तुल्यबलं दुर्बलञ्च तत्र बलवदुत्तरं यथा त्वत्तःशतं गृहीतमिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति अत्रोत्तरवादिनएव क्रियानिर्देशः ॥

तथाच नारदः ॥ आधर्य्यं पूर्व्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः । आधर्य्यं दुर्बलत्वं पूर्व्वपक्षस्य तत्त्वस्थापकसाध्यस्य धार्य्यमाणत्वस्य ध्वंसकारणं निर्य्यातनादि तद्रूपमुत्तरं कारणोत्तरं । अतएव मिथ्योत्तरादस्य भेदः तद्धि धार्य्यमाणत्वस्यात्यन्ताभावप्रयोजकमग्रहणरूपं नतु ध्वंसरूपं तुल्यबलं कारणोत्तरं यथा मदीयेयं भूमिः । क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति

प्रतिवादिना तथोत्तरमिति तत्र पूर्व्ववादिनः साक्ष्युपन्यासः । तदसामर्थ्ये प्रतिवादिनः ॥

तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्व्ववादिनः । पूर्व्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः दुर्व्वलकारणोत्तरं यथा ममेयं भूः क्रमागतत्वादिति याद्युक्ते ममेयं भूर्दशवर्षभुज्यमानत्वादिति प्रत्युत्तरं तत्तु धनमात्रप्रयुक्तं । पश्यतोऽब्रुवतोहानिर्धनस्य दशवार्षिकीति याज्ञवल्कीयं वीजं किन्तुनै तद्युक्तं । परेण भुज्यमानाया भूमेर्विंशतिवार्षिकीति भूमिमात्रविषयकं तत्परार्द्धेनापादितत्वादिति भवदेवभट्टाः ॥

पश्यतोऽब्रुवतोहानिर्भूमेर्विंशतिवार्षिकी । परेण भुज्यमानायाधनस्य दशवार्षिकीति शूलपाणिधृतपाठोऽपि तत्रार्थे प्रमाणं ततश्चात्र क्रमागतत्वे पूर्व्ववादिनः प्रमाणोपन्यासः । तथाचोक्तं ॥

गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिक्रिया भवेत् । दुर्व्वले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः । आचारेण व्यवहारेण । अवसन्नोभङ्गी लेखयते भाषामिति शेषः । स वादी अस्मिन्नर्थे मया पूर्व्वं

पराजितः वाच्यः प्राङ्न्यायेहि धार्य्यमाणत्वसा मान्याभावज्ञापकः। एतेषां सङ्करे विशेषमाहतु र्व्यासहारीतौ॥

मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे। सत्य ञ्चापि सहानेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरं॥ मिथ्याकारण योर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरं। यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलं॥ उत्तरं तत्तु विज्ञेयम संकीर्णमतोऽन्यथा। शताभियोगे शतग्रहणं मिथ्या पञ्चाशदेव गृहीतास्ताश्चपरिशुद्धाइति मिथ्या कारणोभयोस्तुल्यत्वपत्ने कारणोत्तरं ग्राह्यं आदौ विचारणीयं परिशोधनस्यार्व्वाचीनत्वेन स्मरणार्ह त्वात् पश्चान्मिथ्योत्तरं तत्र क्षणस्य चिरातीतस्य कष्टप्रतिपाद्यत्वात् एवञ्च नवत्यभियोगे मिथ्यैतत् पष्टिपुराणएवमया गृहीतास्तत्रापि त्रिंशत् परिशुद्धास्त्रिंशद्धारयामि इति मिथ्याकारणसत्यैः संकीर्णोत्तरेऽपिपूर्व्ववत्कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्या कारणयोर्वापीति वापिशब्दाभ्यां तथादर्शितत्वात् सत्योत्तरस्य स्वयं स्वीकृतत्वेन निर्णयानर्हत्वादिति भावः। प्राङ्न्यायेन सह सर्व्वथैव सङ्करानुपपत्ति

रितितन्त्रोक्तं यदि शतं मिथ्या पञ्चविंशतिपुराण गृहीतास्ते च परिशुद्धास्तथा मिथ्यांशस्य प्रचुरार्थ विषयस्य विचार उपक्रमणीयः। भूयोऽनुरोधस्याभ्यर्हितत्वात् पश्चात् स्वल्पार्थस्य विचारइति। तुल्यार्थ विषयत्वे तु यत्र क्रियायाः-साक्ष्यादेः फलं निर्णयःशीघ्रं भवति तदंशस्यैव प्रमाणं ग्राह्यं तथा यदि शतग्रहणे पत्रमस्ति शतापह्नवे च पञ्चाशत्परिशोधने साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तर एवादौ तत्खण्डनाय ग्रहणपत्रं ग्राह्यं लिखितस्य साक्षिभ्योबलवत्त्वेन सम्यङ्निर्णयकारित्वात् पश्चात्परिशोधनसाक्षिणः प्रष्टव्याः। संकरोत्तरमप्यसंकीर्णमदुष्टं अतोभिन्नमन्यथा संकीर्णं दुष्टमित्यर्थः। अत्र चावच्छेदभेदेन मिथ्योत्तरसंकरे सदुत्तरत्वमेकावच्छेदेन॥

संकरे तु असदुत्तरत्वमाह· कात्यायनः पचैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणं। मिथ्या चैवैकदेशे स्यात् संकरात्तदनुत्तरं। एकदेशे इत्यत्र एकस्मिन्नेव देशे न भिन्नदेशे यथा शतं धारयाम्येव परिशोधितं न गृहीतस्मादिति॥

॥ अथ क्रियापादः ॥

उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः । ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधकं । अर्थी वादी प्रतिवादी च स्वपक्षार्थित्वात् ॥

तयोरधिकारे नियम माह व्यासः । प्राङ्न्याये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थी साधये त्क्रियां । मिथ्योत्तरे पूर्व्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् । मिथ्योत्तरे न गृहीतं मयेत्यादिरूपे पूर्व्ववादी भाषावादी साक्ष्यादिकं निर्द्दिशेत्रोत्तरवादी न च तस्य मानुष्याः क्रियाया असम्भवादितिन्यायोमूलं अत्रापि साक्ष्या द्यभावे उत्तरवादिन एव दिव्यं ॥

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । अत्र पर्व्वोक्तनार्थिनो दिव्यनिषेधेऽर्थात्प्रत्यर्थिनस्तत्प्राप्तौ पराद्धाभिधानं सिद्धे सत्यारम्भःनियमाय इतिन्यायान्नियमार्थं न च व्यासवचने क्रियापदं कारणोत्तर मानुषी दैवी परमित्येतावदर्थकं मिथ्योत्तरेऽथनुयुज्यते इति तत्रापि अर्थिनएव दिव्यमिति वाच्यं श्रूयमाण

पदस्य हि पुनरन्वयार्थमेवानुषङ्गः. नन्वर्थवैषम्य सूचितस्य गौरवात् पूर्वोक्तन्यायमूलकविषयलक्ष्मीकात्यायनोक्तादिव्यविषयनियमभङ्गानर्हत्वाच्च यत्र विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरानर्हतया अर्थिनएव हष्टक्रिया तदसम्भवे तस्यैव दिव्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधिकारनिश्चयाभावात् अर्थिनस्तत्त्वात् नच न कश्चिदभियोक्तारमित्यादिना विरोधस्तस्योत्तरार्हप्रतियोगिविषयत्वात्. एतद्विषयएव धनस्वामिनोदिव्यमिति लोकप्रवादः ॥

लिखिताद्यभावेनापि दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः ॥
प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितं ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥

॥ अथदिव्यं ॥

दिव्यान्याह स एव तुलाग्न्यापोविषं कोषोदिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥ रुच्यावान्यतरः कुर्य्यादितरोवर्त्तयेच्छिरः । विनापिशीर्षकं कुर्य्यात् नृपद्रोहेऽथ पातके ॥ महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभि

सत्यवादित्वं निश्चीयते तदा तेऽपि साक्षिणोभवितु मर्हन्तीति तेषां साक्ष्यविधायकं वक्ष्यमाणमनु वचनमपि एतादृग्विषयं ॥

याज्ञवल्क्यः। त्र्यवराः साक्षिणोज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्त क्रियारताः । यथाजाति यथावर्णं सर्व्वे सर्व्वेषु वा स्मृताः । त्रयोऽवरानिकृष्टायेषां ते त्र्यवराः त्रिभ्योऽन्यूनाभवन्तीत्यर्थः यथेति योयज्जातीय स्तस्य तज्जातीयः साक्षी स्त्रीणां स्त्रियोऽन्त्यजाना मन्त्यजाः यथावर्णं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः क्षत्रिया दीनां क्षत्रियादयः । अभावे तु तत्तद्भेदं विना सर्व्वएव ॥

त्र्यवराइत्यस्यापवादमाह सएव । उभयानु मतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्म्मवित् । उभयानुम तत्वं धर्म्मवित्त्वञ्च नियतं तन्त्रं ॥

तदाह विष्णुः अभिमतगुणसम्पन्नश्चभयानु मतस्त्वेकोऽपीति ॥

अतएव श्रोत्रियमप्येकं निषेधयति वृहस्पतिः। नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रयएव वा। उभौ तु श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत्कदाचन । एको

मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः तदभावे उभयानु मतमात्रोऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः॥

उभयानुमतोयः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः। भव त्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्स संसदि। उभयानु मतएकोऽलुब्धत्वादिना सर्व्वजनप्रसिद्धश्चेत्तदा सा क्षित्वे संसदि वहुजनसन्निधौ प्रष्टव्यः तथात्वे स्नेह वैरादिसत्वेऽप्यकीर्त्तिभयात्सत्याभिधानसम्भवादित्या शयः विचारस्य तत्वनिर्णयार्थत्वात्तदाह मनुः। एको प्यलुब्धः साक्षी स्यात् वह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः।स्त्रीवुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः। एकोलुब्धस्तु साक्षीस्यादिति कुल्लूकभट्टधृतपाठः एकोलुब्धस्त्वसाक्षी स्यादिति जीमूतवाहनधृतपाठ स्तु न युक्तः लुब्धाश्चेद्वहवोऽप्यसाक्षिणोभवितुमर्ह न्तीति एकपदव्यर्थतापत्तेः। भवतु वा तत्पाठः तथाप्येकइत्यनुरोधात् तन्निषेधमुखेनालुब्धस्यैक स्यानुमतिसत्त्वे धर्म्मवित्त्वमन्तरेण साक्षित्वं वोध्यं इत्यर्थतोन विरोधः अतएव विश्वरूपप्रभृतीनां उभयानुमतएकएव साक्षीति व्याख्याने धर्म्मविदि ति नोक्तं दोषैस्त्वेत्यादिभिः॥

तथाच नारदः। स्तेनाः साहसिकाधूर्त्ताः कितवायोधकाश्च ये। असाक्षिणस्तु ते दृष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥ कितवाद्यूतकाराः ॥

अथवादमाह उशनाः दासोऽन्धोवधिरः कुष्ठी स्त्रीवालस्थविरादयः। एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणोमताः॥ स्थविरोग्लानेन्द्रियग्रामः आदिशब्दात् कितवादयःउभयानुमताभावे शुचिक्रियत्वादिगुणयुक्तश्चैकोग्राह्यः॥

तथाच व्यासः। शुचिक्रियश्च धर्म्मज्ञोयोऽन्यत्राप्यनुभूतवाक्। प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः। अनुभूतवाक् स्थानान्तरे सत्यत्वेनेति॥ भवदेवभट्टोऽप्येवं॥

साहसमाहनारदः। मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्षणं। पारुष्यमनृतञ्चैव साहसं पञ्चधा स्मृतं॥

कात्यायनः। अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि दापयेत्। अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते। संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत्। एकएव प्रमाणं स विवादे परिकीर्त्तितः।

विष्णुः । स्तेयसाहसवाग्दण्डपारुष्यसंग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्षेति ॥ स्तेयपरदारगमनादिकार्य्याणां निभृतेनैव क्रियमाणत्वात् दैवादेव परं साक्षिणो भवन्तीह न परीक्षा· इत्युक्तं तेषां वाक्यन्तु मित्रारिभावादिनिरूपणेनैवोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यामालोचनीयं नतु वाक्यमात्रादिति व्यवहारमातृका ॥

अतएव कात्यायनः । ऋणादिषु परीक्षेत साक्षिणस्थिरकर्म्मसु । साहसात्ययिके नैव परीक्षा कुत्रचित्स्मृता इति ॥

श्रोत्रियादीनामसाक्ष्यमाह नारदः । श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः । वचनात्ते ह्यसाक्षित्वं नात्र हेतुरुदाहृतः ॥

दानरत्नाकरे श्रोत्रियमाह देवलः । एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित् । सकल्पां कल्पमात्राङ्गसहितां षड्भिरिति सहार्थे तृतीया वचनादिति श्रोत्रियत्वादिरूपाभिधानात् नच तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः । तथाच स्तेयवैदिककर्म्म

करणव्यग्रतया परकीयकार्य्ये विस्मरणसम्भवात् साक्षित्वरूपलघुकार्य्यनियोगे तच्छापभयेन व्यवहारद्रष्टारोऽपि तान्न पृच्छन्तीति तस्माच्चकरणानर्थक्याच्च न ते साक्षिणः कर्त्तव्याः किन्त्वज्ञाताः स्वयं साक्षिणोभवन्त्येव । उभौ तु श्रोत्रियौ स्याताम् इति स्मृतेः । वृद्धस्यासाक्षित्वं वृद्धत्वादेव ग्लानेन्द्रियत्वादित्यर्थः ॥

— मनुः । स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः । शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ अन्तर्वेश्मन्यरण्येवा शरीरस्यात्ययेऽपि च । स्त्रियाप्यसम्भवे कार्य्यं बालेन स्थविरेण वा । शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा । देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् । उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्व्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् । ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवं । गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्व्वैस्तु पातकैः । गोवीजकाञ्चनापहारे यत्पापं तत्तवानृताभिधाने स्यादिति वैश्यं । एतत्साक्ष्यानृताभिधाने भवान् सर्व्वैः पातकैः सम्बध्यतइत्युक्त्वा शूद्रश्च पृच्छेत् ॥

ब्रह्मघ्नाये स्मृतालोके ये च स्त्रीबालघातिनः । मित्र द्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्वदतोमृषा । इति मनूक्तं दूषणं सत्फलञ्च ॥

अश्वमेधसहस्रन्तु सत्यञ्च तुलया धृतं । अश्व मेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते । इति मनुनारदोक्तं श्रावयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः । न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः । स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्योदण्डेन चैव हि । कात्यायनः । अवीचिनरके वर्षं वसेयुः कूट साक्षिणः ॥

याज्ञवल्क्यः । सत्यां प्रतिज्ञां यस्योचुः साक्षिणः स जयी भवेत् । अन्यथा वादिनोयस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः । वर्णानां हि वधोयत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् । तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतोद्विजैः । गौतमः । नानृतवचने दोषोजीवनञ्चेत्तदधीनं नतु पापीयसोजीवनमिति । द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा । गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः । तेषामिति शेषः ॥

यत्तु साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्द्दिष्टानाञ्च वादिनां। तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्व्वेऽप्यसाक्षिणः। इति कात्यायनवचनं तत्त्रयाणां तुल्यरूपाणां साक्षिणां मध्ये एकस्याप्यन्यथावादे अपरस्य तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपक्षतया तृतीयस्य किञ्चित् वादित्वे तत्र भेदात्परस्परविरुद्धार्थाभिधाने भेदात्साक्षिभ्योन निर्णयइति परं ॥

— वृहस्पतिः साक्षिद्वैधे कर्म्मनिष्ठानां ग्रहण माह गुणिद्वैधेक्रियावतामित्यनेन। तथा साक्षिणो ऽर्थिसमुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दोषयेत्। अदुष्टं दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हतीति। तत्समं विवाद समं। सभासदादिविदितसाक्षिदूषणमेव ग्राह्यं नतु स्थवरादिसाक्षिभिः प्रतिपाद्यं ॥

अनवस्थापातादित्याह नारदः। सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा। साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्ज्जनात्। अन्यैश्च साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्व्वसाक्षिणां। अनवस्था भवेद्दोषस्ते षामप्यन्यतमभवात्। असाध्यं साधनानर्हं सिद्ध त्वाद्दोषवर्ज्जनात्। अनवस्थाविरहात्तस्मात्प्रसिद्ध दूषणमेव ग्राह्यं॥

दूषणमाह कात्यायनः। वालोऽज्ञानादसत्या त्स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत्। विब्रूयात् बान्धव स्नेहात् वैरनिर्यातनादरिः। यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाहूतोनैव दर्शितः। ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधमः। यदुत्तरे येन क्रियां प्रदर्श्यते तत्राह।मिथ्याक्रिया पूर्व्ववादे कारणे प्रतिवादिनः। प्राङ्न्याये विधिसिद्धौ तु जयपत्रं विनिर्द्दिशेत्। मिथ्योत्तरे सति पूर्व्ववादे पूर्व्ववादिनि क्रिया प्रष्टव्या इति शेषः॥

तदानीं सन्धिमाह बृहस्पतिः।पूर्व्वोत्तरेऽभि लिखिते प्रक्रान्ते कार्य्यनिर्णये। द्वयोरुत्तप्तयोः सन्धिः स्यादयःपिण्डयोरिव। उक्तापकारणमाह सएव साक्षिसभ्यविकम्पस्तु भवेद्यत्रोभयोरपि। दोलाय. मानौ यौ सन्धिं कुर्य्यातां तौ विचक्षणौ॥

कात्यायनः। क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमा नेषु साक्षिषु। लेख्ये च सति वादेषु न दिव्यं नच साक्षिणः। समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्र विशो धयेत्। एतत्संशयानुच्छेदे बोध्यं॥

याज्ञवल्क्यः । निह्नुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः । दाप्यः सर्व्वान्नृपेणार्थान्न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः । योलिखितानेकं सुवर्णादिकं अपलपति स एकद्रव्ये साक्ष्यादिभिर्विभावितः सन् सर्व्वान् दद्यात् । यद्येकदेशविभावनेन वादिनोऽवसादमवगम्य इदमपरं मया लेखयितुं विस्मृतमिति ब्रूते स तस्मै भाषाकाले अनुपन्यस्तं न दद्यादेतच्च न केवलं वाचनिकं किन्त्वेकदेशविभावनाद्विजानतएवास्य तदपलापे दुःशीलत्वावधारणादपरांशेऽपि तथात्वमेव सम्भाव्यते सत्यविभावकस्यापि प्रक्रान्तविषये यथा वस्तुवादावधारणादविभावितांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भावनमित्येवंरूपतर्कपरम्परासम्भावना प्रत्ययानुगृहीतात्तस्मादेव योगीश्वरवचनात्सर्व्वं दापनीयमिति निर्णयः एवञ्च तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शिनां न दोषः ॥

तथाच गौतमेनापि न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायः तेनापि संगृह्य यथास्थानं गमयेदित्युक्तातस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यावित्युपसंहृतं । एवम्भास्यं

न्यायस्य वादिद्वयसाधारणत्वादुभयविषयत्वं वच नानां ॥

अतएव कात्यायनः। यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी। सा ग्राह्या नतु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणां। वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्श यति। पूर्णापि दैविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या तेनैकदेशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्त साध्यसिद्धिरिति नच यद्येषां मध्ये एकमपि मया गृहीतं विभावयसि तदा सर्व्वमेव दातव्यं इति प्रतिज्ञा विषयकत्वमेकदेशविभावितत्वं वचनस्येति जीमूतवाहनमतानुसारिमैथिलमतं युक्तमिति वाच्यं प्रतिज्ञाविषयत्वे अनेकार्थाभियुक्तेन सर्व्वार्थव्यप लापिना विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते इत्य. नर्थकं प्रौढिवादेनाभियुज्यमानादधिकस्यापि प्रतिज्ञातस्य दानावश्यकत्वात् न ग्राह्यस्त्वनिवे द्विन इत्यपि व्यर्थं अनिवेदितस्यापि प्रागज्ञातत्वेना प्रतिज्ञातस्य सर्व्वथैव देयत्वात् नच विभावितैक देशवचनं व्याप्यभूतैकदेशविषयं तस्मिंस्तु प्रतिपा दिते व्यापकैकदेशप्रतीतिरनुमानात् सम्भवतीति

वाच्यंविभावितैकदेशानुमितव्यापकस्यापि न्यायता ग्राह्यत्वे सिद्धे न ग्राह्यस्त्वनिवेदितइत्यभिधानानुप पत्तेः ॥

एवञ्च साध्यार्थांशे निगदिते साक्षिभिः सकलं भवेत्। स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्य्ये यत्साध्यं परिकल्पित मिति कात्यायनवचनं तद्विषयप्रदर्शकं ऋणनिक्षे पाद्यपङ्कवेऽपि योज्यमिति ॥

यत्तु अनेकार्थाभियोगे तु यावत्संशोधयेद्धनी। साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनं। तदृणा द्यनभिज्ञपुत्रादिविषयकं तथाहि नानाविधपित्र र्णाद्यभियुक्तेनाजानता नाहं जानामीति उत्तर वादिना साक्ष्यादिभिर्यावद्धनं प्रतिपादयति ताव देव पुत्रेण दातव्यं एवमेव विश्वरूपजीमूतवाहन प्रभृतयः ॥

कात्यायनः। अनुमानाद्वरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु। अनिरुद्धा त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्योगरी यसी ॥

अनुमानं प्रत्यासंकलितं तदाह मनुः बाह्यै र्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणां। स्वरवर्णेङ्गिता

कारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च। स्वरोगद्गदादिः वर्णोऽस्वाभाविकः इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि आकारो विकृतः चक्षुषा कातरेण चेष्टितेन स्थानत्यागादिना। एषाञ्चान्यथासिद्धेर्दुर्निरूप्यत्वादेभ्यः साची बलवान् इत्यर्थः॥

मुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञवल्क्यः। देशाद्देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेढि च। ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च। परिशुष्यत्स्खलद्वाक्योविरुद्धं बहु भाषते। वाक्चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुजत्यपि। स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्म्मभिः अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्त्तितः। न परोक्तां वाचं प्रतिवचनेन पूजयति तथौष्ठचक्षुश्च परकीयवीक्षणेन निर्भुजति कुटिलीकरोति यदा मनोवाक्कायकर्म्मभिः स्वभावात् पूर्व्वोक्तां यथा योग्यां विकृतिं गच्छेत्तदा सदुष्टइत्यर्थः॥

अतएव श्रीरामायणे। आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निगूहितुं। बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणां। आकारो देहधर्म्मः मुखाप्रसादवैवर्ण्यरूपः॥

नारदः। सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात्। संजानन्नात्मनो लेख्यमजानंस्तु लेखयेत्। सुदीर्घेणेति संस्कारोद्बोधकः लिखनसत्त्वादयं चिरेणापि साक्ष्यं दातुं शक्नोतीत्यर्थः॥

लिपिज्ञं स्वहस्तेन लेखयेत् तदज्ञं परहस्तेनेत्याह व्यासः। अलिपिज्ञोऽक्षणी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु सः। साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्व्वसाक्षिसमीपगः॥

बृहस्पतिः। मुषितं घातितं यच्च सीमायाश्च समन्ततः। अकृतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः॥

अकृता अपि साक्षिणो भवन्तीत्याह तुर्मनुकात्यायनौ। अन्ये पुनरनिर्द्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः। ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणां। कार्य्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः। कुल्याकुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः॥

स्मृतिः। दत्तादत्तेऽथभृत्यानां स्वामिनां निर्गमे सति। विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति। द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते। साक्षिणः

साधनं प्रोक्तं न दिव्यं नच लेख्यकं। प्रक्रान्ते साहसे वापि पारुष्ये दण्डवाचिके। बलोद्भवेषु कार्य्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च॥

बृहस्पतिः। लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः। तस्य कार्य्यं न सिध्येत यावत्तन्न विशोधयेत्। तल्लेख्यसाक्षिरूपप्रमाणं॥

लेख्यशोधनमाह कात्यायनः। स्वहस्तलेख्य सन्देहे जीवतो वा मृतस्य च। तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः। तथा समवेतैश्च यद्दृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च। विभिन्नैनैव कार्य्ये तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक्। नापृष्टैरनियुक्तैर्वा समं सत्यं प्रयत्नतः। वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थानमागतैः। अनुद्विग्नेन चित्तेन दृष्टं सम्यग्विदा तु यत्। प्रत्यक्षं तत्कृतं कार्य्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत्॥

नारदः। यः परार्थेऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः। आत्मार्थे किं न कुर्य्यात्स पापी नरकनिर्भयः। अर्थावैवाचि नियता वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः। यस्तु तां स्तेन येद्वाचं स सर्व्वस्तेयकृन्नरः॥

बौधायनः। पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते। शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते। हन्तिजातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्। सर्व्वं भूम्यनृते हन्ति साक्ष्ये साक्षी मृषा वदन्॥

वृहस्पतिः। यस्य शेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितं। स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात्॥

याज्ञवल्क्यः। उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तराः। द्विगुणावान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्व साक्षिणः। अन्यथा पूर्व्वविपरीतार्थप्रकारेण कूटा अनादेयवचनाः॥ तथा।

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्योनिह्नुते तमसावृतः। स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणञ्च विवासयेत्। त्वमन्येभ्यः साक्ष्यं श्रावयेति वादिना प्रयुक्तोयः श्रावितः कारितइयात् पदसिद्धिः एवम्भूतोऽपि सभायां निगदकाले साक्ष्यं निह्नुते यस्तस्याष्टगुणो दण्डः॥

॥ अथ लिखितं ॥

तत्र बृहस्पतिः। षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः। धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढा न्यतः पुरा ॥

नारदः। लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा। असाक्षिकं साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः। मृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः। तदप्यपार्थकरणमृते त्वाधेः स्थिराश्रयात्। दर्शितं प्रतिकालञ्च पाठितं श्रावितञ्च यत्। लेख्यं सिध्यति सर्व्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु। लेख्ये देशान्तरस्थे च दग्धे दुर्लिखिते हृते। सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनं। छिन्नभिन्नहृतोन्मृष्टनष्टदुर्लिखितेषु च। कर्त्तव्यमन्यलिखितं ह्येष लेख्यविधिः स्मृतः। लेख्यं यत्रान्यनामाङ्कं हेत्वन्तरकृतम्भवेत्। विप्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत्सम्बन्धागमहेतुभिः। स्वलेख्यमसाक्षिकमपि प्रमाणं. अन्यद्वारा लेख्यं साक्षिमदिति यथासंख्येनान्वयः। देशस्थितेर्यस्मिन् देशे यादृश लेख्यस्थितिः प्रवर्त्तते तत्र तादृश्याः तयोः स्वहस्तान्यहस्तकृतलेख्ययोः मृताइति साक्ष्यादौ मृते

पुत्रादिसंस्थं लेख्यपत्रं न सिध्यति। यद्याधिभोगो ऽस्ति तदा तदपि प्रमाणमित्यर्थः॥

व्यक्तमाह कात्यायनः। यत्र पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः। ऋणिकोधनिकश्चैव नैनं पत्रं प्रमापयेत्। दर्शितमिति तथाविधमपि पूर्व्वं ऋणिकादिसन्निधौ स्वयमन्येन वा दर्शितं स्यादि तस्मा तदपि सिध्यतीत्यर्थः। सतोदेशान्तरस्थपत्रस्य तत्कालहरणं पत्रानयनकालप्रतीक्षणं असतो दग्धादेः तदवलोककोपन्यासः। लेख्यमिति यत्पत्रं केनापि हेतुना अन्यनामचिह्नितं तत्र विप्रतिपत्तौ यन्नाम्ना पत्रं तेन सहास्य विश्वासहेतुभूतसम्बन्धाव गमरूपकारणैर्निर्णेतव्यमिति॥

बृहस्पतिः सुसृष्टशिशुभीतार्त्तैः स्त्रीमत्तव्यस नातुरैः। निशापतु बलात्कारैः कृतं लेख्यं न सिध्यति॥

व्यासः। दासास्वतन्त्रबालैश्च स्त्रीकृतश्चैव यद्भवेत्। प्रमाणं नैव तल्लेख्यमिति शास्त्रविदो विदुः॥

मिताक्षरायां स्मृतिः। पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता । तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः। पूगस्तु। समूहोवणिगादीनां पूगः स परिकीर्त्तितः । इति कात्यायनवचनोक्तः आदिशब्दात् विजातीयलाभः तेन ग्रामनगरादिःश्रेणी तु सजातीयसमूहः ताम्बूलिककुविन्दकर्म्मकारकादिः गणएकक्रियार्थीयतः लेख्यस्य चाप्रामाण्यशङ्कायां लेख्यग्राहिणां प्रागुक्तशोधनप्रकारेण तन्निरसनीयं तत्पुत्रेण तु लेख्याधीनो भोगएव उपन्यासोनतु लेख्यमुद्धरणीयं॥

तदाह कात्यायनः। आहर्त्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोषान् विशोधयेत्। तत्सुतोभुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्नुयात्॥

बृहस्पतिः। उद्धरेल्लेख्यमाहर्त्ता तत्सुतोभुक्तिमेव हि। अभियुक्तः प्रमीतश्चेत् तत्सुतोऽपि तदुद्धरेत्। अभियुक्तइति लेख्यस्य साधुत्वज्ञापनार्थं अभियुक्ते लेख्यग्रहीतरि तदविज्ञाप्यैव मृते तत्पुत्रेण साधुत्वं साध्यमित्यर्थः। तत्साधनञ्च स्वहस्तलिखनादिनेति प्रागुक्तं॥

॥ अथ भुक्तिः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः । पश्यतोऽब्रुवतो हानिर्भूमे विंशतिवार्षिकी । परेण भुज्यमानाया धनस्य दश वार्षिकी । विवादमकुर्व्वतः समक्षं भूस्वामिनः परेणासपिण्डादिना भुज्यमानाया भूमेर्विंशतिवर्ष निर्वृत्ता स्वत्वहानिः । अत्र लोकव्यवहारकर्म्मत्वा द्वर्षगणना सावनेन ॥

तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरं । सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन लोकस्य यस्मात् व्यवहारकर्म्म । तत्रैव । सावने च तथा मासि त्रिंशत् सूर्य्योदयाः स्मृता इति ॥

विशेषयति व्यासः। वर्षाणि विंशतिं यस्य भूर्भुक्ता तु परैरिह । सति राज्ञि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति । समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य । धनस्य दशवर्षनिर्व्वृत्ता स्वत्वहानिः॥

तथाच मनुनारदौ । यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षिते धनी । भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति । यत्किञ्चित् धनजातं समक्षमेव मौख्यादिव्यतिरेकेण परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं

स्वामी तूष्णीं प्रेक्षते मा भुज्यतामिति न प्रतिषि ध्यति तासौ तल्लब्धं योग्यो भवति तत्र तस्य स्वाम्यं नश्यतीत्यर्थः ॥

गौतमः। अजडापौगण्डधनं दशवर्षभुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुरिति । जडो विकलेन्द्रियः पौगण्डः पूतोऽनुत्पन्नश्मश्रुर्गण्डः कपोलो यस्य सः ॥

तदाह नारदः। बाल आषोडशाद्वर्षात्पौगण्ड श्चापि शब्द्यते । अत्र पौगण्डः प्रकीर्त्तितइति कुल्लूकभट्टेन लिखितं । तत्पाठेऽपि अपौगण्डस्य पौगण्डइति लिखितकोशाद्विरुद्धः । तस्माद्याज्ञ वल्क्यादिवचनाद्विंशतिवर्षदशवर्षादिकाले भोग एव स्वत्वं जनयति तथा कालप्राप्तिवलेन वीजमङ्कुरं जनयति तरवश्च कुसुममिति स्वामिना चापरि त्यक्तोऽपि शास्त्रोक्तकालीनभोगात्स्वाम्यमन्यस्य भवति। यथा जयेन राज्ञः परराष्ट्रधने इति। एव मेव श्रीकरबालकजोग्लोकभवदेवभट्टशूलपाणि कुल्लूकभट्टचण्डेश्वरमन्त्रिनव्यवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृ तयः व्यवहारोऽपि तादृगेव एतद्विरुद्धवचनान्य न्यथा व्याख्येयानि ॥

त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः। प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तं। तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपूरुषः ॥ पिता पितामहोयस्य जीवश्च प्रपितामहः। त्रयाणां जीवितां भोगो विज्ञेयस्त्वेक पूरुषः। आगमोपि वलवान्न भवति यत्र स्तोकापि भुक्तिर्नास्ति॥

तथा च नारदः। विद्यमानेऽपिलिखिते जीवत्स्वपि च साक्षिषु। विशेषतः स्थावरानां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरमिति दीपकलिका। यत्र वादिनौ स्वस्वागमवलप्रवृत्तौ आगमयोश्च पूर्व्वापरभावो नास्ति तत्र यस्य भुक्तिस्तस्यागमोवलीयान् नत्वन्यस्येत्यर्थः इति मिताक्षरा। अर्थाद्यत्रागमपौर्व्वापर्य्यनिश्चय स्तत्र सर्व्वेष्वेव विवादेषु वलवत्युत्तरा क्रिया। आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्व्वातु वलवत्तरा। इति याज्ञवल्क्यवचनान्निर्णयः। आगमस्त्विति आ सम्यक् गम्यते प्राप्यते स्वीक्रीयते येन स आगमः क्रयादिरिति व्यवहारमातृका। आगमः साक्षिपत्रादिकमिति दीपकलिका। आगमोधनोपार्ज्जनोपायः क्रयादिरिति मैथिलाः। तत्रान्ये

नाभियुक्तास्तत्कृठतामुद्धरें तत्पुत्रपौत्रौ नागममुद्ध रेतां किन्तु भुक्तिरेव॥

तत्र प्रमाणं विशेषयति वृहस्पतिः। आहर्त्ता शोधयेत् भुक्तिमागमञ्चापि संसदि। तत्सुतोभुक्ति मेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन। इदं शूलपाणिधृतं तत्पुत्रादिर्न किञ्चनेति मैथिलधृतं। आहर्त्ता अर्ज्जनकर्त्ता अत्र पुत्रस्य भुक्तिशोधनमात्रं॥

भुक्तिशोधनमाहतुर्व्यासकात्यायनौ। सागमो दीर्घकालश्च निच्छिद्रोऽन्यरवोज्झितः। प्रत्यर्थि सन्निधानञ्च भोगः पञ्चाङ्ग इष्यते। इष्यते प्रमाण त्वेन सागमः क्रयादियुक्तः। एषच भूमिविषयकविं शतिवर्षधनविषयकदशवर्षान्यूनकालभोगपरः। योऽभियुक्तइत्यादि योभोगे क्रियमाणे परेणाभि युक्तःसन् परेतोमृतः स्यान्नागममुद्धृतवान् तदा तत्पुत्रादिरागममुद्धरेत्॥

तथाच नारदः। अथारूढविवादस्य प्रेतस्या व्यवहारिणः। पुत्रेण सोर्थः संशोध्योनतु भोगोनि वर्त्तयेत् विवादे सति शेषः। भोगः केवलभोगः। तथा च स एव। आदौ तु कारणं दानं मध्ये

भुक्तिस्तु सागमा इति एष सविवादभोगः षष्ट्यब्देतरपरः। तथाविधभोगस्यागमं विनापि प्रामाण्यात्॥

तथा व्यासः। वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिना व्याहतासती। भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी। त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः। एतद्वचनमसमक्षभोगविषयकमिति समक्षविंशतिवर्षाभोगविषयकवचनेनाविरोधः। एतादृक्स्मृत्युक्तकालएव॥

कात्यायनः। स्मार्त्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते। अस्मार्त्ते त्वागमाभावात्क्रमात्त्रिपुरुषागता। षष्टिवर्षैकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तिव्यपदेशस्य फलमाह न तत्रेत्यादि॥

अतएव नारदः। अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतनैस्त्रिभिः। न तत् शक्यमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतं। अन्यायेनेत्यत्रानागममिति, शूलपाणिधृतपाठः। तुरप्यर्थः पित्रा सह पितरमादाय त्रिभिरित्यर्थः। यत्तु अनागमस्तु योभुङ्क्ते बहून्यब्दशतानि च। चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवी

पतिः। इतितस्य वचनं दण्डविधायकं न तन्मु ख्यार्थपरं धर्मशास्त्रविरोधात् ॥

तदाह स एव। यत्र विप्रतिपत्तिःस्यात् धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः। अर्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य धर्मशास्त्रार्थमाचरेत्। एवमेव शूलपाण्युपाध्यायाः। वस्तुतस्तु अनागममिति दण्डविधायकवचनं स्त्रीधननृपधनपरं ॥

स्त्रीधनञ्च नृपेन्द्राणां न कदाचन जीर्य्यति। अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपीति स्वल्पनिषेधकवचनान्तरैकवाक्यत्वात्। यत्र विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहरणं। यत्रैकस्य जयेऽवधार्य्यमाणे मित्रलब्धिरपरस्य जयेऽवधार्य्यमाणे धर्मलब्धिस्तत्र हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरायतः। अतोयतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतमितियाज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य क्रोधलोभविवर्ज्जितइति धर्मशास्त्रार्थमवलम्ब्य व्यवहारं पश्येत् अतएव सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ॥

इति कात्यायनोक्तं भवदेवभट्टास्तु व्यासवचनं प्रतिवादिनोऽसन्निधाने पुरुषैकदयभोगाभिप्रायं। त्रैपुरुषभोगस्य तत्रैवप्रमाणत्वादित्याहुः॥

अथ भुक्तिखत्वापवादः वृहस्पतिः। भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिद्धेद्परेषां न संशयः। अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिद्धति। असामिना च यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकं। सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते। विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राजामात्यैस्तथैव च। सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिद्धति। आपणोविक्रयस्थानं विवाह्योजामाता॥

॥ अथ युक्तिः ॥

नारदः। उल्काहस्तोऽग्निदोज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः। केशाकेशिगृहीतश्च युगपत्पारदारिकः। कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः। तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः। प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयोदण्डपारुष्यकृन्नरः। असाक्षिप्रत्ययाह्येते पारुष्येनु परीक्षणं। प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिरक्ताखड्गादिभिः। पारुष्ये वाक् पारुष्ये॥

शङ्कः नोपहृतस्य चौरइति नारदः। अभीक्ष्णं देयमानोऽपि प्रतिहन्यान्नतद्वचः। त्रिचतुः पञ्चकृत्वोवा परतोऽर्थं तमावहेत्। यदा धनिकेनाधमर्णिकस्त्रिचतुः पञ्चकृत्वो वा त्वं मे स्वर्णं धारयसीति पुनः पुनर्देयमानोऽपि न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगतोऽयमर्थ इत्यवधार्य्य तमर्थमृणिकाय दापयेदित्यर्थः॥

॥ अथ शपथः॥

नारदः। युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथैरेनमर्द्दयेत्। अर्थकालबलापेक्षमग्न्याम्बुसुकृतादिभिः। एनं विचार्य्यमाणमर्थं अर्द्दयेत् पीडयेन्निर्णयेदित्यर्थः। अर्थस्य विवादास्पदस्य बलं बहुत्वभावः कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं तदपेक्षं यथास्यादित्यर्थः। दुर्व्वीकरत्वस्य पुत्रादिस्पर्शस्य चाग्रेदर्शनीयत्वात्। अत्र मयैतत्कृतं नवेति प्रतिज्ञामुच्चार्य्याग्नौ जले वा हस्तं प्रक्षिपेत्। एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं नश्येदिति वा ब्रूयात्। नत्वग्निपरीक्षां जलपरीक्षां वा कुर्य्यात् इत्यभिप्रायपर्य्यवसं युक्तं तस्या

महाभियोगविषयकत्वेन शपथसमभिव्याहारानर्हत्वात् । सुह्नादिभिरित्यादिना दुर्व्वासत्याभ्युपगमः ॥

तथाच विष्णुः। सर्व्वेष्वेवार्थजातेषु मल्यं कनकं प्रकल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शूद्रं दुर्व्वाकरं शापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने जलकरं चतुः कृष्णलोने सर्णकरं पञ्चकृष्णलोने सीतोद्धृतमहीकरं सुवर्णार्द्धोने कोषादेयः शूद्रस्य यथा समये विहिता क्रिया तथा द्विगुणेऽर्थे राजन्यस्य त्रिगुणेऽर्थे वैश्यस्य चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति। कृष्णलः काञ्चनरत्तिका तन्मूल्यादूने कृष्णलोने एवमन्यत्र॥

मनुः। सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः । पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक्। ब्राह्मणेन मयैतत्कृतं नकृतं वेति प्रतिज्ञामुच्चार्य्य सत्यमिति वक्तव्यं। तथैव क्षत्रियेन वाहनायुधं स्प्रष्टव्यं तथैव वैश्येन गोवीजकाञ्चनानामन्यतमं स्प्रष्टव्यं शूद्रेण तु पूर्व्वोक्तं सर्व्वमेव स्प्रष्टव्यं तेषां वृथाकृत

स्पर्शानां पातकहेतुत्वात् पातकशब्देन निर्द्देशः हलायुधोप्येवं ॥

दैवक्रियाविषयमाह नारदः। अरण्ये निर्ज्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे। न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया॥

बृहस्पतिः। देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च। एते तु शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशोधनं॥ अत्र शपथदिव्ययोः पृथक्त्वप्रतीतेः शपथेन दिव्य धर्म्माः किन्तु वैधे कर्म्मणि तत्र शौचार्थं स्नानाच मनादिमात्रं कार्य्यं। दिव्यानि तु दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखितानि। अत्राभियुक्तेन शपथः कर्त्तव्य इत्युत्सर्गः॥

उभयेच्छयाभियोक्तापीत्याह नारदः अभियोक्ता शिरोवर्त्ती स्यान्नैव प्रकीर्त्तितः। इच्छयान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः। इतरः शपथकर्ते भिन्नः॥

तथा कात्यायनः। आचतुर्दशकादह्नो यस्यनो राजदैविकं। व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः। व्यसनमापत् घोरमतिपीडाकरं॥

तथा च कोशाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा। तमशुद्धं विजानीयात् तथाशुद्धं विपर्य्ययात्॥

कात्यायनः। तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत्। रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दद्यात् दमञ्च सः। ज्वरातिसारविस्फोटगढास्थिपरिपीडनं। नेत्ररुग्गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते। शिरो रुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयोनृणां। तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरणादिः॥

मनुः। न वृथा शपथं कुर्य्यात्स्वल्पेप्यर्थे नरोबुधः। वृथाहि शपथं कुर्व्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति॥ कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्षे तथेन्धने। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकं॥ कामिनीष्विति रहसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा शपथ एवं विवाह सिद्ध्यर्थं गोग्रासार्थं आवश्यकहोमेन्धनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ॥

यमः वृथातु सपथं कृत्वा कीटस्य वधसंयुतं। अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ॥ तस्मान्न शपथं कुर्य्यान्नरो मिथ्यावधेप्सितं। कीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन वृथाशपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थः॥

अथ निर्णयः तत्र नारदः। यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्। अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ स्वयमभ्युपपन्नोपि स्वचर्य्यावसितोऽपि सन्। क्रियावसन्नोप्यर्हेत परं सभ्यावधारणं ॥ सभ्यैरवधृतः पश्चात्स शास्यः शास्त्रमार्गतः। यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युपलक्षणं । साक्षिलिखितभुक्तियुक्तिशपथानां मध्येऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रतिपादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति प्रत्येतव्यं । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृतस्वपराजयः स्वचर्य्यावसितः कम्पस्वेदवैवर्ण्यादिना पराजितत्वेनावधृतः क्रियावसन्नः साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः परमनन्तरं सभ्यत्वधारणमर्हेत सभा

सदा मिलितरनामयं पराजितइति निर्णयमर्चैत आकाङ्क्षेत स शास्त्रविधिना शास्यः॥

निर्णयस्य फलमाह बृहस्पतिः प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् जयपत्रस्य चादानाज्जयी लोके निगद्यते॥

जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव। यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकं।क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत्॥ पूर्व्वोत्तक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः। प्रदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते॥

कात्यायनः। अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा।निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं स्वयं॥ एतद्यथाक्षरं लेख्यं यथा पूर्व्वं निवेशयेत्। सभासदश्च ये तत्र धर्म्मशास्त्रविदस्तथा॥ ततश्च भाषोत्तरे क्रियाच पत्रसाक्ष्यादिकं निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालावस्थितमध्यस्था चेत्यादिकं सर्व्वं लेखनीयं निरूपणस्य सम्यक्त्वप्रदर्शनार्थं। तथाहि भाषोत्तरलिखनं चेत्तन्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थाननिषेधार्थं नहि न गृहीत

मिति मिथ्योत्तरेण पराजितस्य पुनः परिशोधितं मयेति प्रत्यवस्थानं सम्भवति। प्रमाणलिखनन्तु पुनः प्रमाणान्तरेण न्यायनिषेधार्थं ॥

तदाह कात्यायनः। क्रियां बलवतीं त्यक्ता दुर्बलां योऽवलम्बते। न जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियां॥ निर्णीते व्यवहारेतु प्रमाणम फलं भवेत्। लिखितं साक्षिणोवापि पूर्व्वमावेदितं न चेत्॥ यथा पक्वेषु धान्येषु निस्फलाः प्रावृषो गुणाः। निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलन्तथा॥

निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः। अर्थेऽपव्यय मानन्तु कारणेन विभावितं। दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः॥ अपव्ययमानं अपलपन्तं कारणेन साक्ष्यादिप्रमाणेन॥

याज्ञवल्क्यः। ज्ञात्वापराधं देशञ्च कालं बल मथापि वा। वयः कर्म्मच वित्तञ्च दण्डं दण्ड्येषु दापयेत्॥

मनुः तीरितं चानुशिष्टञ्च यत्र क्वचन सम्भवेत्। कृतं तद्धर्म्मतो विद्यात् न तद्भूयो निवर्त्तयेत्॥ अनु शिष्ट साक्ष्यादिनिर्णीतं। अतएव तीरितं प्राड्विवा

तथा दासकृतं कार्य्यमकृतं परिचक्षते । अन्यत्र स्वामिसन्देशान्नदासः प्रभुरात्मनः । पुत्रेण च कृतं कार्य्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः । तदप्यकृतमेवाहुर्दासपुत्रौ च तौ समौ । एतच्च कुटुम्बभरणातिरिक्तविषयं । कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोपि व्यवहारं यमाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ॥ इति मनुवचनात् कुटुम्बमवश्यभरणीयं । अध्यधीनः । परतन्त्रपुत्रदासादिः व्यवहारमृणादिकं ज्यायान् स्वतन्त्रः न विचालयेत् अनुमन्येत ॥

तथाच नारदः । स्वातन्त्र्यन्तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठं गुणवयः कृतं । अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्व्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ॥ अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्य्यस्य स्वतन्त्रता । अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्रादासाः परिग्रहाः ॥ स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत् स्यात् क्रमागतं । गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सरात् शिशुः ॥ बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डोपि निगद्यते । परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥ जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः । तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥ अभावे

बीजिनोमाता तदभावे च पूर्व्वजः। परिग्रहा अनुजीविप्रभृतयः॥

तथाच वृहस्पतिः। पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदास शिष्यानुजीविभिः। यद्गृहीतं कुटुम्बार्थे तद्गृही दातु मर्हति॥

कात्यायनः। कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधि तेन वा। उपप्लवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत्। कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्य्ये च यत्कृतं। एतत्सर्व्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः। प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रभुणा दातव्यमिति रत्नाकरः॥

वृहस्पतिः। यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायव्यय पालने। कुसीदकृषिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः। प्रमाणं तत्कृतं सर्व्वं लाभालाभव्ययोदयं। स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसम्बदेदिति

श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं
स्मृतितत्त्वे व्यवहारतत्त्वं समाप्तं॥०॥

शकाब्दे रन्ध्रवेदाद्रिधरणीसंमिते गते। मकरं मासरंकरे संशोध्य बहुयत्नतः॥ देशाधिपाज्ञयै तच्छ्रीलक्ष्मीनारायणः सुधीः। नचद्गचीसमं पुस्तं मुद्राक्षरैर्व्यलेखयत्॥ इति शकाब्दाः १७४९ ॥०॥

॥ अथ व्यवहारतत्त्वस्य शुद्धिपत्रं॥

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धं	शुद्धं
८	५	न्नाक्रये	नाक्रये
१२	१८	दूते	द्यूते
१४	१८	भत	भूत
१७	२	पर्व्वा	पर्व्वा
१८	११	भाप	भास
२२	४	ग्राह्मं	ग्राह्यं
२८	१२	लुन्ध	लुब्ध
३३	४	धतं	धृतं
४१	१४	दुष्टं	दृष्टं
४६	१७	प्रेचिते	प्रेचते
४८	१२	मवत्ये	भवत्ये
५१	३	प्रमणं	प्रमाणं
५५	१०	मग्न्या	मग्न्य
५६	४	मल्यं	मूल्यं